

SPOŁECZNE ASPEKTY ZRÓWNOWAŻONEGO ROZWOJU ROLNICTWA

JÓZEF STANISŁAW ZEGAR

Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy Warszawa

Synopsis. Artykuł skupia się na aspektach społecznych zrównoważonego rozwoju rolnictwa. W procesie tego rozwoju – wielce złożonym i wieloaspektowym – dają się wyróżnić pewne stadia cechujące się odmiennymi relacjami rolnictwa i jego otoczenia. Zasadnicza zmiana w tych relacjach dokonana się w okresie industrializacji. Okres ten jednak dobiega końca – zwalniając pole dla stadium postindustrialnego. Kształt rolnictwa właściwy temu stadium nie jest do końca znany. Polskie rolnictwo szybko przechodzi przez stadium industrialne i wkracza w stadium postindustrialne. Istotę przeobrażeń rolnictwa wyrażają zmiany struktur rolnych. W aspekcie społecznym szczególne znaczenie ma sześć struktur, a mianowicie: agrarna, przeznaczenia produkcji, nakładów pracy, ekonomiczna, źródeł utrzymania i ekologiczna. Struktury te zostały poddane analizie w kontekście znaczenia dla rozwoju rolnictwa oraz podstawowych cech gospodarstw rolnych.

Słowa kluczowe – *key words*: rolnictwo industrialne – *industrial agriculture*, rolnictwo zrównoważone – *sustainable agriculture*, struktury rolne – *agricultural structures*

WSTĘP

W referacie podejmujemy problematykę społecznych aspektów zrównoważonego rozwoju rolnictwa, tzn. takiego, które równocześnie spełnia pewne kryteria ekonomiczne, społeczne i środowiskowe. Konieczność takiego rozwoju rolnictwa pojawiła się współcześnie przede wszystkim w związku z przekraczaniem pojemności środowiska naturalnego, pojawianiem się coraz ostrzejszych barier środowiskowych oraz rosnącą waloryzacją społeczno-ekonomiczną dóbr i usług środowiskowych. Przesławianie zwrotnic rozwoju w danym wypadku jest wyjątkowo trudne, jako że wykracza poza zmiany techniczne i organizacyjno-technologiczne, dotykając głęboko zakorzenionych w naturze ludzkiej wartości. W szczególności wymaga to przeciwstawienia się ułomnościom tej natury a także dominującym trendom kulturowym i ekonomicznym. W sumie, wymaga to zmiany paradygmatu rozwoju cywilizacyjnego. Przesłanki tej zmiany są już widoczne.

W referacie, po krótkim odniesieniu się do historycznego rozwoju rolnictwa, zajmiemy się wybranymi aspektami społecznymi rolnictwa. Najważniejsze z nich dotyczą zaspokajania potrzeb społecznych, spożytkowania zasobów, źródeł utrzymania, wspomaganie społeczności lokalnej oraz wpływu na środowisko naturalne. Rolnicy w procesie produkcji wchodzą w rozliczne interakcje, współdziałają z innymi członkami społeczeństwa, korzystają z dóbr i wytwarzają dobra mające znaczenie dla innych. Te zjawiska jak w soczewce skupiają się w strukturach rolnych. Odniesiemy się do sześciu takich struktur, w których najpełniej ujawniają się aspekty społeczne a mianowicie: agrarnej, przeznaczenia produkcji, nakładów pracy, ekonomicznej, źródeł utrzymania oraz ekologicznej. Struktury te opiszemy oraz w ich kontekście wyróżnimy charakterystyczne grupy gospodarstw rolnych. Materiał faktograficzny stanowią dane reprezentacyjnego badania strukturalnego przeprowadzonego przez GUS w 2005 r. na próbie 200 tys. gospodarstw rolnych [GUS 2006a]. Referat wieńczymy kilkoma konstatacjami końcowymi.

RYS HISTORYCZNY

Rozwój rolnictwa na przestrzeni dziejów można ująć w sekwencji czterech stadiów, a mianowicie stadium rolnictwa ruchomego (koczowniczego), stadium rolnictwa osiadłego przedindustrialnego, stadium rolnictwa industrialnego oraz stadium rolnictwa postindustrialnego. Każdemu z tych stadiów odpowiadają różne systemy rolnicze, różniące się interakcjami ze środowiskiem naturalnym. Pierwsze stadia rozwoju rolnictwa, dominujące przez tysiące lat, nie stwarzały zagrożeń w skali globalnej dla środowiska. Natomiast dominujący dzisiaj w krajach wysoko rozwiniętych system rolnictwa industrialnego, mający zaledwie co najwyżej 200-letnią historię, zasadniczo zmienił relacje między rolnictwem a środowiskiem. Do charakterystycznych cech tego systemu rolnictwa należą: odrywanie procesu produkcji rolniczej od naturalnego układu (ekosystemu), niebywałe zasilanie w przemysłowe środki produkcji, pogłębiające się procesy koncentracji i specjalizacji, podporządkowywanie podmiotów rolniczych nadrzędemu układowi rolno-spożywczemu oraz zmiana w motywach działalności gospodarczej i kryteriach podejmowania decyzji.

Odrywanie procesu produkcji rolniczej polega na usiłowaniu zastąpienia naturalnego agrosystemu przez pewne sztuczne systemy tworzone przez człowieka dla eliminowania ograniczeń stworzonych przez Naturę w przetwarzaniu zasilania zewnętrznego w użyteczne produkty rolnicze. Zasilanie zewnętrzne to przede wszystkim środki techniczne umożliwiające zastąpienie nakładów pracy ludzkiej i siły pociągowej oraz środki tzw. chemii rolnej. W pierwszym przypadku uwolnione zasoby pracy mogły być wykorzystane w pozarolniczych sektorach gospodarczych (z reguły o wyższej wydajności), natomiast produkty rolnicze przeznaczone na pasze dla zwierząt pociągowych mogły być wykorzystane na potrzeby innych zwierząt hodowlanych bądź inne cele. W drugim przypadku zostały zwiększone możliwości plonowania roślin oraz zmniejszenia strat powodowanych przez szkodniki i choroby.

Rozwijające się sektory pozarolnicze, zwłaszcza przemysł, wchłaniały migrującą z rolnictwa siłę roboczą i tworzyły rosnące zapotrzebowanie (popyt) na produkty rolne. Sprostanie temu popytowi oraz podążanie za rosnącymi dochodami ludności nierolniczej tworzyło ogromną presję na pieniądź dla zakupu maszyn i innych środków produkcji oraz na potrzeby konsumpcji rodzin rolniczych. Wymuszało to wzrost wydajności pracy oraz koncentrację potencjału *eo ipso* produkcji w rolnictwie. Temu służyła też specjalizacja, kierująca się zasadą redukcjonizmu i fordyzmu. Głównym motywem gospodarstw rolnych (chłopskich) przestało być samozaopatrzenie rodziny – kiedy to jedynie nadwyżki przeznaczano na sprzedaż lub pokrycie podatków i danin – a stało się pozyskanie pieniądza. Zmieniło to zasadniczo rachunek mikroekonomiczny, który przedstawił się na tory wyznaczone przez ekonomię klasyczną. Główny kierunek zaczęła wyznaczać produkcja towarowa oraz prywatna korzyść mikroekonomiczna. Ten kierunek rozwoju rolnictwa zdominował myślenie nie tylko ekonomistów zresztą. Widmo pieniądza zasnuło mgłą oczy i duszę specjalistów w każdej dziedzinie. Maksymalizacja korzyści ekonomicznych stała się omalże jedynym kryterium postępu. W świetle tego kryterium ocenia się rozłóg gospodarstwa rolnego, jakość maszyn rolniczych, środków plonotwórczych a nawet produktów żywnościowych. W sumie gospodarstwa rolne wpadły w kierat (*trade mill*) kapitalizmu [Cochrane 1979], który polega na sekwencji zdarzeń: wzrost produkcji (podaży) ponad popyt ⇒ obniżka cen rolnych ⇒ zmiana technologii na rzecz zwiększenia produkcji (procesy intensyfikacji, koncentracji, specjalizacji) ⇒ zwiększanie podaży (nadprodukcja) ⇒ obniżka cen ⇒ ...

Zasygnalizowane procesy stworzyły przesłanki do ogromnego zwiększenia produkcji rolniczej oraz rozwoju sektorów pozarolniczych czyli w istocie umożliwiły skok cywilizacyjny w ostatnim stuleciu. Ale nie dokonało się to za darmo. Z czasem okazało się, iż koszt tego sukcesu jest całkiem pokaźny, aczkolwiek nie do końca jeszcze poznany [Buckwell 2005, EC 2005].

Uświadomienie sobie różnorodnych skutków środowiskowych oraz społecznych industrialnego modelu rolnictwa wniosło na wokandę kwestię dalszej drogi jego rozwoju. Dodamy, iż sama świadomość tych skutków nie byłaby zapewne wystarczająca do politycznego postawienia tej kwestii (tzn. nie wyszłaby poza wąski krąg intelektualistów), gdyby nie twarde realia ekonomiczne. A te realia to gwałtownie rosnące straty z powodu degradacji środowiska naturalnego, pogarszające się relacje cen surowców energetycznych do cen płodów rolnych, zagrożenie bezpieczeństwa zdrowotnego żywności oraz wzrost dobrobytu ekonomicznego. Zmienia to postrzeganie walorów środowiska, jakości smakowej i odżywczej produktów żywnościowych [Inerney 1999].

Odpowiedzią na te zagrożenia są wysuwane różne wizje rolnictwa postindustrialnego. Można je uplasować na trzech w miarę wyrazistych kierunkach. Pierwszy, w dającej się przewidzieć przyszłości mało prawdopodobny, to odejście od produkcji polowej i chowu zwierząt na rzecz wytwarzania produktów rolniczych w fabrykach – laboratoriach. Uwolniłoby to ziemie rolnicze na rzecz lasów, użytków ekologicznych, terenów rekreacyjnych i innych potrzeb. Drugi, to kontynuacja rolnictwa intensywnego dzięki nakładom zewnętrznym czyli faktycznie rolnictwa industrialnego, aczkolwiek poddanego rygorom – wymaganiom środowiskowym (ekologicznym). Taki model rolnictwa spełnia oczekiwania w zakresie konkurencyjności i tanich produktów żywnościowych, jak też podstawowe standardy środowiskowe. Temu służą zmiany w mechanizmach Wspólnej Polityki Rolnej, zwłaszcza zaś zasada wzajemnej zgodności (*cross-compliance*), wymagania w zakresie dobrostanu zwierząt oraz programy rolno-środowiskowe. W tym nurcie mieści się także rolnictwo integrowane oraz precyzyjne. Takie rolnictwo wraz z osiągnięciami inżynierii genetycznej i biotechnologii (GMO) stwarza możliwości dalszego wzrostu produkcji rolnej, wpisuje się w proces globalizacji sektora rolno-żywnościowego, jednakże nie eliminuje ujemnych skutków w sferze społecznej a także nie rozwiązuje wszystkich problemów środowiskowych. Trzeci kierunek polega na modelu rolnictwa zrównoważonego, który akcentuje naturalne związki w procesie produkcji rolniczej. Mieszczą się w nim różne odmiany rolnictwa ekologicznego. Nowy nurt stanowi rolnictwo społecznie zrównoważone, którego zręby zostały zarysowane dopiero kilka lat temu [Woś i Zegar 2002]. Ten kierunek myślenia o rolnictwie zatacza coraz szersze kręgi [Huylenbroeck i Durando 2003, Brouwer 2004, Coleman, Grant i in. 2004].

Model rolnictwa społecznie zrównoważonego bazuje na nowym podejściu metodologicznym. Nie odnosząc się do pełnego przedstawienia tego podejścia, zwrócimy jedynie uwagę na trzy cechy.

Po pierwsze, na holistyczne, a nie redukcjonistyczne ujęcie rolnictwa. Zakwestionowaniu podlega daleko idące oderwanie procesów produkcji rolniczej od środowiska naturalnego, jak też bazowanie głównie na wyczerpywanych, a przy tym nieodnawialnych zasobach. W to miejsce nacisk kładzie się na wykorzystanie praw Natury oraz wiedzy – czynnika nie tylko odnawialnego ale i samopomnażającego się czyli praktycznie niewyczerpywalnego. Celem rolnictwa nie jest tylko proces wytwarzania produktów rolniczych (nie tylko technologia) i nie tylko „maszyna” służąca do wytwarzania wartości dodanej (rynkowej li tylko), lecz także wiele innych dóbr i usług środowiskowych, społecznych, kulturalnych. Tak rozumiany proces to nie tyle konwersja środków produkcji w gotowe produkty rolnicze, co raczej złożony i nie do końca rozpoznany splot procesów biologicznych, biochemicznych, ekonomicznych, społecznych itd.

Po drugie, działalność rolnicza kieruje się nie tylko kryteriami ekonomicznymi. Główne założenia teorii ekonomii klasycznej i neoklasycznej (*homo oeconomicus*, konkurencja na doskonałym rynku, pełna informacja, nieograniczona substytucja zasobów) są odrzucane. Na sposoby pokonania tych niedostatków wskazuje nurt ekonomii ekologicznej (*ecological economics* [Tietenberg 2004, Tietenberg 2006]). Najważniejsze założenie tego nurtu polega na przyjęciu, iż rozwój systemu gospodarczego może dokonywać się jedynie w ramach systemu środowiskowego. Pomijając to, że system nie może być długotrwale przekroczony.

Po trzecie natura procesów społecznych jest taka, iż nie można ustalić raz na zawsze jednego modelu gospodarczego, co dotyczy również rolnictwa. Rolnictwo w całej złożoności swych struktur ewoluje w ramach szerokiego pasma trajektorii w kierunku, który nie do końca daje się określić przez dwa kolory. Właśnie to stanowi obecnie wielki dylemat stojący przed rolnictwem. Przyjmowanie natomiast jednego modelu jest co najmniej wątpliwe, jeśli nie błędne. Co więcej, właśnie przyrodzona różnorodność rolnictwa: warunków przyrodniczych i społeczno-ekonomicznych, technologii, wytwarzanych produktów, oddziaływania na środowisko sprawia z jednej strony trudności z wyznaczeniem jednolitych wartości progowych kryteriów zrównoważenia, z drugiej zaś tworzy przesłanki dla korzyści z wymiany (handlu).

STRUKTURY ROLNE

Struktura agrarna

Struktura agrarna ma podstawowe znaczenie dla procesu produkcji rolniczej. Rzutuje bowiem silnie na efektywność techniczną, ekonomiczną i społeczną rolnictwa, a także na relacje między rodziną a gospodarstwem rolnym, w tym spożytkowanie zasobów pracy oraz pozyskanie dochodu. Obszar, mimo krytyki i prób zastępowania go przez inne kategorie dla pomiaru potencjału produkcyjnego gospodarstw rolnych, nabiera szczególnego znaczenia w modelu rolnictwa zrównoważonego. Obszar, jako przestrzeń fizyczna, jest ważny dla wykorzystania podstawowego zasilenia zewnętrznego Ziemi, tj. energii słonecznej, w procesie tworzenia biomasy, a także dla wielkiej wartości jaką stanowi krajobraz (rys. 1). 70% najmniejszych (do 5 ha) statystycznych gospodarstw chłopskich dysponuje zaledwie 20% użytków rolnych, natomiast 3% gospodarstw największych (25 ha i więcej) dysponuje 29% UR. W tej pierwszej grupie przeciętnie na 1 gospodarstwo przypada zaledwie 1,5 ha, w tej drugiej grupie zróżnicowanie jest daleko większe, a przeciętna powierzchnia gospodarstwa wynosi 53 ha. Trzon rolnictwa chłopskiego stanowi grupa środkowa (5-25 ha), o przeciętnej powierzchni 10,4 ha. Na nią przypada nieco ponad połowa użytków rolnych oraz wprawdzie tylko 27% gospodarstw chłopskich, lecz 61% rodzin chłopskich utrzymujących się głównie z gospodarstwa rolnego. Problem w tym, że gospodarstwa te są za małe i za słabe ekonomicznie.

Gospodarstwa wyróżnionych grup obszarowych wykazują znaczące różnice w wartości podstawowych cech: areалу UR, nakładów pracy (JPZ - ekwiwalent nakładów pracy w wymiarze 2 120 godz. rocznie), pogłowia zwierząt gospodarskich (SD) oraz siły ekonomicznej (tab. 1).

Z obszarem gospodarstwa skorelowany jest odsetek gospodarstw rolniczych (tzn. utrzymujących się w co najmniej 50% z dochodu rolniczego), samozaopatrzeniowych, bezinwentarzowych oraz zrównoważonych i ekologicznych (tab. 2).

Rozdrobnienie struktury agrarnej uważa się za podstawową a przy tym jednoznacznie ujemną cechę polskiego rolnictwa, ponieważ przekłada się na ekonomikę dominującej masy gospodarstw rolnych. W rolnictwie indywidualnym ma miejsce widoczna rozbieżność pomiędzy rozkładem liczebności gospodarstw a rozkładem powierzchni użytków rolnych będących w ich dyspozycji

Z danych tabeli 2 wynika, iż statystycznie rzecz biorąc utrzymanie rodzinie rolniczej mogą zapewnić gospodarstwa o większym areale UR, zorientowane na rynek, utrzymujące zwierzęta gospodarskie. Co nie mniej ważne – z obszarem gospodarstwa skorelowany jest odsetek gospodarstw zrównoważonych i gospodarstw ekologicznych. Obala to niekiedy spotykany pogląd jakoby gospodarstwa drobne były niejako z natury zrównoważone. Ale jak dalej zobaczymy nie powinno to oznaczać wyłącznie ujemnej oceny gospodarstw drobnych.

Rys. 1. Struktura liczebności, powierzchni użytków rolnych i siły ekonomicznej w rolnictwie indywidualnym (2005 r.)

Fig. 1. The structure of members agricultural holdings, areas of agricultural land and economic size in individual agriculture (the year 2005)

Źródło: Opracowano na podstawie danych GUS (Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2005 r., GUS, Warszawa 2006)
Source: Own study on the basis of Central Statistical Office (CSO) data (Characteristic of agricultural holdings the year 2005, CSO, Warsaw 2006)

Tabela 1. Wybrane cechy gospodarstw według grup obszarowych (przeciętnie na jedno gospodarstwo)
Table 1. Selected characteristics of agricultural holdings by area groups of agricultural land (the average on the agricultural holding)

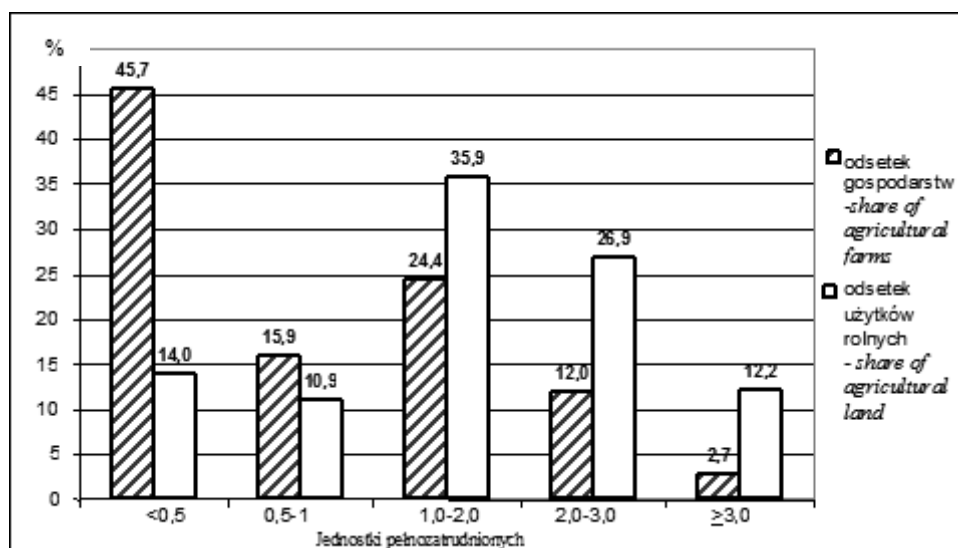
Wyszczególnienie Specification	Do 1 ha To 1 ha	1-5 ha	5-25 ha	25-50 ha	≥ 50 ha
Użytki rolne (ha) Agricultural land (ha)	0,41	2,49	10,44	33,41	113,50
Nakłady pracy (JPZ) Labour input (AWU)	0,29	0,83	1,61	2,17	2,75
Pracujący/JPZ ^a Labour force/AWU	5,6	2,6	1,6	1,4	1,4
Pogłowie (SD) Livestock (LU)	0,24	1,00	6,23	22,01	38,32
Siła ekonomiczna (ESU) Economic size (ESU)	0,36	1,34	6,67	22,00	53,33

^a Relacja: liczba osób pracujących w gospodarstwie do pełnozatrudnionych

^a The relation: number of people working on farms to annual work unit (AWU)

Źródło: Opracowano na podstawie danych [GUS 2006a].

Source: Own study on the basis of Central Statistical Office (CSO) data.

Rys. 2. Struktura gospodarstw rolnych według nakładów pracy w 2005 r.
 Fig. 2. The structure of agricultural holdings by labour input (the year 2005)

Źródło: Opracowano na podstawie danych [GUS 2006a]
 Source: Own study on the basis of Central Statistical Office (CSO) data

Tabela 2. Wybrane typy gospodarstw w grupach obszarowych (%; ogółem grupa obszarowa = 100)
 Table 2. Selected types of agricultural holdings by area groups of agricultural land (%; total area group = 100)

Wyszczególnienie Specification	< 1 ha	1-5 ha	5-25 ha	25-50 ha	≥ 50 ha
Rolnicze Agriculture household	5,9	15,3	61,0	89,7	89,7
Samozaopatrzeniowe Subsistence farms	64,8	41,9	15,6	6,3	3,6
Bezinwentarżowe Farms not breeding farm animals	60,1	35,9	15,2	10,7	27,7
Zrównoważone ^a Sustainable farms	0,13	1,83	2,73	6,14	9,20
Ekologiczne Ecological farms	0,02	0,12	0,32	0,61	1,76

^a Gospodarstwa zrównoważone wg. pięciu kryteriów środowiskowo-produkcyjnych
^a Sustainable farms according to five environmental and production criteria

Źródło: Opracowano na podstawie danych [GUS 2006a].
 Source: Own study on the basis of Central Statistical Office (CSO) data

Przeznaczenie produkcji

Jeden z ważnych podziałów gospodarstw rolnych dotyczy ich orientacji produkcyjnej czyli przeznaczenia produkcji. W tym względzie wyróżnia się zazwyczaj gospodarstwa zorientowane na samozaopatrzenie rodziny oraz gospodarstwa zorientowane na rynek. Nie jest to jednak podział zupełnie rozłączny, jako że na ogół gospodarstwa samozaopatrzeniowe co nieco sprzedają, zaś gospodarstwa rynkowe co nieco przeznaczają na konsumpcję własną. W tej sytuacji w statystycznym ujęciu zbiorowość gospodarstw rolnych podzielimy na zużywające w gospodarstwie domowym ponad połowę wytworzonej produkcji (końcowej) oraz gospodarstwa sprzedające co najmniej połowę tej produkcji. Te pierwsze nazwiemy gospodarstwami samozaopatrzeniowymi, te drugie zaś gospodarstwami rynkowymi. Nastawienie (orientacja) produkcyjne gospodarstw jest cechą – historycznie rzecz biorąc – bardzo ważną, ponieważ stanowi cezurę oddzielającą tradycyjne gospodarstwo chłopskie od gospodarstwa rolnego właściwego etapowi rozwoju industrialnego. To pierwsze nastawione było na zaspokojenie własnych potrzeb i podporządkowane rodzinie [Czajano 1924]. To drugie zorientowane było na rynek a zatem i kryterium maksymalizacji korzyści ekonomicznej (dochodu a nawet zysku).

W 2005 roku – statystycznie ujmując – w rolnictwie indywidualnym było 1 457,8 tys. gospodarstw rynkowych, 1 015 tys. gospodarstw samozaopatrzeniowych i 256,1 tys. gospodarstw bez działalności rolniczej. Gospodarstwa te użytkowały prawie 16 mln ha gruntów z czego 14 mln ha to użytki rolne. Gros gruntów w użytkowaniu rolnictwa indywidualnego przypadają oczywiście na gospodarstwa rynkowe (80,6% gruntów ogółem i 82,1% użytków rolnych). Na gospodarstwa samozaopatrzeniowe przypadało odpowiednio 17,4 i 15,9%, natomiast reszta 2% użytków rolnych przypadała na gospodarstwa bez działalności rolniczej.

Przetrwanie liczebnie dużej grupy gospodarstw rolnych o funkcji głównie samozaopatrzeniowej niewątpliwie można uznać za specyfikę rolnictwa rodzinnego (indywidualnego) w Polsce. Gospodarstwa takie nierzadko traktowane są jako relikwiny przeszłości, przejaw zacofania rolnictwa i „kula u nogi” w unowocześnianiu oraz podnoszeniu sprawności i konkurencyjności rolnictwa. Wyrazem tego jest określanie ich mianem gospodarstw socjalnych w pejoratywnym znaczeniu tego słowa. Rzeczywiście, gospodarstwa samozaopatrzeniowe nie przedstawiają sobą znaczącej siły ekonomicznej. Również produkcja towarowa tych gospodarstw nie ma większego znaczenia dla zaopatrzenia przedsiębiorstw przemysłu spożywczego, natomiast ma pewne znaczenie dla sytuacji na rynku, zwłaszcza na rynku targowiskowym. Problem natury produkcyjno-ekonomicznej wynika przede wszystkim z tego, iż posiadają one pokaźny areal użytków rolnych (2,2 mln ha) oraz angażują znaczący odsetek nakładów pracy (28,5%), przy czym w znacznej części są to nakłady nieprzemierzalne o charakterze marginalnym. To ostatnie wskazuje, iż gospodarstwa samozaopatrzeniowe wykorzystują zasoby produkcyjne, których część z pewnością nie byłaby wykorzystana przez gospodarstwa rynkowe [Kostow i Lingard 2005].

Znaczenie gospodarstw samozaopatrzeniowych należy rozpatrywać w kontekście żywotności obszarów wiejskich [Zegar 2007]. Obecnie omalże we wszystkich krajach rozwiniętych podkreśla się znaczenie utrzymania dostatecznej liczby ludności w miejscowościach wiejskich, aby powstrzymać depopulację, jaka towarzyszy industrializacji. Szczególnie podkreśla się to w Europie, gdzie lansuje się europejski model rolnictwa. Zatrzymanie ludności na terenach wiejskich wymaga tworzenia miejsc pracy w przemyśle i rzemiośle a zwłaszcza usługach dla zastąpienia ubywających miejsc pracy w rolnictwie. Doświadczenia krajów OECD wskazują, iż łatwiej o to w regionach (miejscowościach) bardziej zurbanizowanych aniżeli w regionach wybitnie rolniczych. Te pierwsze korzystają z efektów ogólnego rozwoju, te drugie są spychane na margines. W tych pierwszych na ogół liczba ludności nie maleje a nawet rośnie, natomiast w tych drugich maleje [Byrden i Bollman 2000]. Ważne jest tworzenie miejsc pracy zwłaszcza bezpośrednio na wsi lub w pobliskich miasteczkach [GUS 2006b]. Nowe szanse w tym zakresie stwarza przechodzenie

do społeczeństwa wiedzy oraz wprowadzanie takich środków komunikacji, jak Internet i telefonia komórkowa.

Gospodarstwa samozaopatrzeniowe stanowią około 16% ogółu gospodarstw domowych na obszarach wiejskich i chociażby przez swoją masę są ważne dla żywotności miejscowości wiejskich. Przede wszystkim utrzymanie pewnego poziomu populacji ludzi na wsi jest ważne dla rozwoju demograficznego oraz normalnego funkcjonowania infrastruktury technicznej i społecznej oraz instytucji publicznych. Rodziny z gospodarstw samozaopatrzeniowych w 9/10 mają podstawowe źródło dochodu poza działalnością rolniczą, aczkolwiek w wielu wypadkach gospodarstwo rolne chroni je od degradacji materialnej czy wręcz nędzy. Tego znaczenia ekonomicznego nie można pomijać. To, iż do miejscowości wiejskich trafia znaczący strumień dochodów spoza wsi – z tytułu pracy najemnej oraz świadczeń społecznych i innych świadczeń socjalnych – jest bardzo ważne dla żywotności tych miejscowości. Ponadto, trzeba również uwzględnić rosnące znaczenie dóbr publicznych na wsi dla turystyki i rekreacji.

Gospodarstwa samozaopatrzeniowe wnoszą wkład do krajobrazu wiejskiego a w niektórych przypadkach mogą też bezpośrednio tworzyć warunki w tym zakresie (gospodarstwa agroturystyczne). Środowisko przyrodnicze i krajobraz bowiem to bogactwo naturalne wsi i jeden z podstawowych atrybutów wsi jako takiej.

Praca

Rolnictwo industrialne jest zorientowane na maksymalizację wydajności pracy. Również polskie gospodarstwa coraz bardziej kierują się kalkulacją niezbędnego wydatkowania pracy na jednostkę efektu ekonomicznego. Jest to konieczność na liberalizującym i coraz bardziej konkurencyjnym rynku tym bardziej, że wydajność pracy w rolnictwie polskim jest kilkakrotnie niższa od wydajności pracy głównych aktorów na jednolitym europejskim rynku produktów rolno-żywnościowych. W tym zakresie rolnictwo industrialne ma niewątpliwą przewagę, zwłaszcza gdy są pomijane efekty zewnętrzne.

Praca w rolnictwie chłopskim ma pewną specyfikę w porównaniu z innymi sektorami. Zapotrzebowanie na pracę ma charakter sezonowy – nie jest równomierne w ciągu roku, co tworzy przesłanki dla wielostronnej produkcji. Podaż natomiast jest stała, przy czym na ogół większa niż możliwości efektywnego jej spożytkowania w gospodarstwie rolnym, co rodzi problem bezrobocia agrarnego i wykorzystania zasobów pracy rodzin rolniczych. Pewna część zasobów pracy ma charakter marginalny w tym sensie, że w istocie może być wykorzystana tylko w gospodarstwie rolnym. Dotyczy to zwłaszcza osób w podeszłym wieku i rencistów, a także osób pracujących najemnie oraz nierzadko młodzieży i dzieci. Dodać trzeba, iż praca w gospodarstwie rolnym to również element kultury, stylu życia, wysiłku fizycznego i intelektualnego ale i satysfakcji. W skali rolnictwa indywidualnego podstawowy problem polega na efektywnym wykorzystaniu zasobów pracy dla uzyskania satysfakcjonującego dochodu.

Rolnictwo chłopskie angażuje pracę ponad 5 mln osób, z nieznaczną przewagą mężczyzn (mężczyzn pracuje 2 678 tys., a kobiet 2 367 tys.). Wyłącznie w gospodarstwie pracuje wprawdzie aż 2/3 (3 316 tys.) spośród ogółu pracujących, lecz faktyczne nakłady pracy są daleko mniejsze, gdyż znaczna część tych osób dysponuje jedynie niewielkimi zasobami pracy (osoby w podeszłym wieku, renciści) lub nie ma możliwości spożytkowania tych zasobów. Świadczy o tym relacja pracujących osób fizycznych do tzw. pełnozatrudnionych, która kształtuje się na poziomie 2,35.

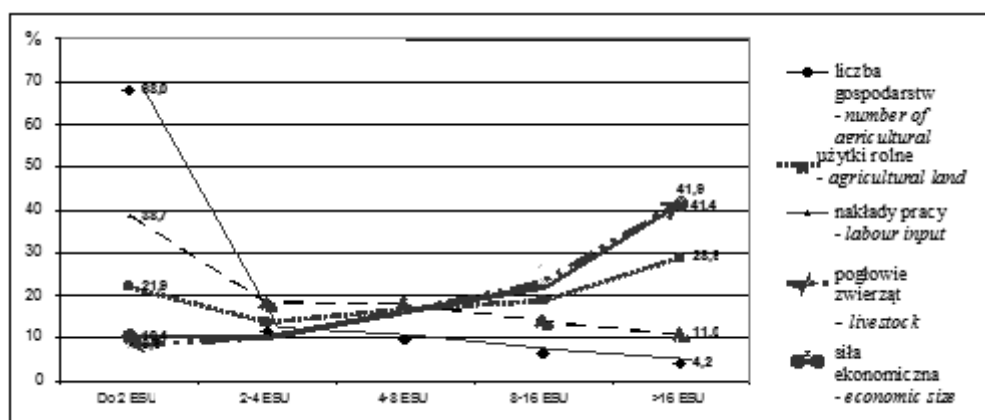
Na rysunku 2 zilustrowano strukturę gospodarstw według nakładów pracy. Rozkład liczebności gospodarstw ma wyraźną asymetrię prawostronną, co w danym wypadku oznacza, iż gros gospodarstw cechuje się niewielkimi nakładami pracy. Prawie połowa (46%) gospodarstw angażuje mniej niż 0,5 takiej jednostki, zaś przeciętne gospodarstwo angażuje niecałą jednostkę pełnozatrudnionego. Wskazuje to na słabość ekonomiczną statystycznego (przeciętnego) gospodarstwa. W typowym gospodarstwie rolnym powinny pracować co najmniej dwie osoby fizyczne, co

oznacza około 1,5 JPZ. Takie gospodarstwa stanowią niecałą 1/4 gospodarstw indywidualnych. Gospodarstwa wydatkujące nakłady pracy w rozmiarze mniejszym od 1 JPZ stanowią około 3/5 liczby gospodarstw i dysponują około 1/4 użytków rolnych. Natomiast gospodarstwa wydatkujące co najmniej 2 JPZ stanowią około 1/7 liczby gospodarstw, lecz dysponują 2/5 UR w rolnictwie indywidualnym. Te grupy przedstawiają sobą dwa przeciwstawne modele gospodarstw: regresywny i rozwojowy. Pomiędzy nimi znajduje się grupa obecnie typowych gospodarstw, która podlega rozwarstwieniu – w kierunku pierwszego lub drugiego modelu.

Struktura ekonomiczna

Siłę ekonomiczną gospodarstw rolnych w UE zwykle się mierzyć przy pomocy tzw. standardowej nadwyżki bezpośredniej wyrażanej w ESU (1 ESU = 1 200 euro). Kryterium klasyfikacji gospodarstw według tej wielkości jest ważne, ponieważ syntetycznie wyraża strukturę agrarną i intensywność oraz efektywność produkcji rolniczej. Siła ekonomiczna gospodarstw przesądza o źródłach utrzymania rodzin związanych z gospodarstwami rolnymi. Powszechnie się przyjmuje, że im większa siła ekonomiczna gospodarstwa tym lepiej, a więc w odniesieniu do struktury – im wyższy odsetek gospodarstw o większej sile ekonomicznej, tym lepiej. I tak to ogólnie rzecz biorąc jest. Pojawiają się tu dwa zagadnienia. Pierwsze dotyczy tendencji do zwiększania się siły ekonomicznej żywotnego gospodarstwa rolnego. Poprzeczka nieustannie się podnosi. Drugie natomiast dotyczy relacji (proporcji) między gospodarstwami o różnej sile ekonomicznej czyli rozkładu liczebności gospodarstw – o większej lub mniejszej koncentracji. W odniesieniu do zagadnienia pierwszego, poprzestaniemy na stwierdzeniu wynikającym z analizy porównawczej gospodarstw rolnych w Polsce i UE, iż siła ekonomiczna przeciętnego gospodarstwa rolnego w Polsce jest nadzwyczaj mała.

Rys. 3. Rozkład gospodarstw według wybranych cech, na tle klas siły ekonomicznej (%) w 2005 roku
 Fig. 3. The distribution of agricultural holdings by economic size (%) (the year 2005)

Źródło: Opracowano na podstawie danych [GUS 2006a]
 Source: Own study on the basis of Central Statistical Office (CSO) data

W odniesieniu do drugiego zagadnienia, strukturę polskiego rolnictwa indywidualnego pod względem siły ekonomicznej gospodarstw rolnych zilustrujemy na rysunku 3. Dla prostoty wyróżnimy tylko pięć klas siły ekonomicznej gospodarstw rolnych a mianowicie do 2 ESU, 2-4 ESU,

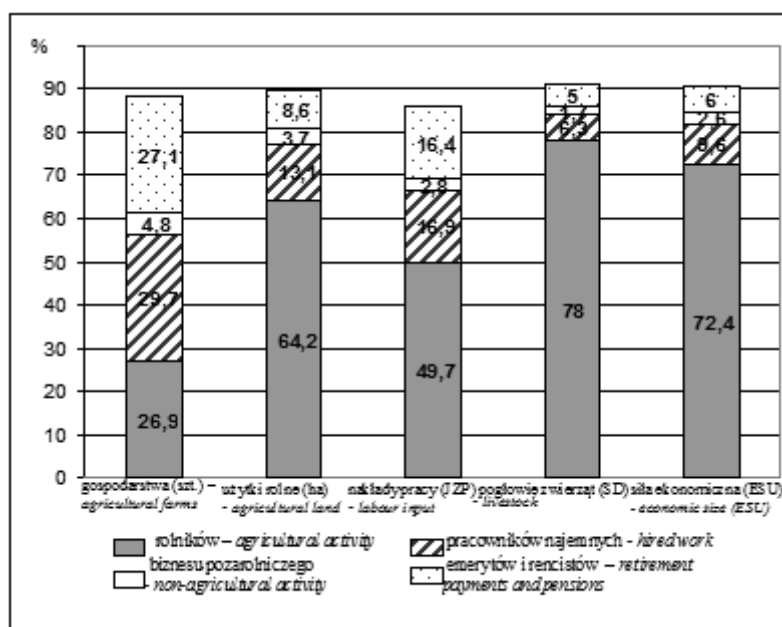
4-8 ESU, 8-16 ESU oraz 16 i więcej ESU. W charakterystyce tej struktury uwzględnimy, poza odsetkiem gospodarstw, odsetek użytków rolnych w gospodarstwach rolnych tych klas, wydatkowane nakłady pracy w porównywalnych jednostkach (JPZ), pogłowie zwierząt gospodarskich (SD) oraz potencjał ekonomiczny (ESU).

Zwraca uwagę przede wszystkim koncentracja gospodarstw w najniższej klasie siły ekonomicznej. W grupie gospodarstw o sile ekonomicznej co najmniej 16 ESU, która nierzadko stanowi najniższą wyróżnianą grupę w krajach wysoko rozwiniętych, jest zaledwie 4,4% gospodarstw. Pozornie jest to mało, lecz za tym stoi 104 tys. gospodarstw rolnych, a więc wcale nie mało. Ta grupa gospodarstw dysponuje 29% użytków rolnych, 11% nakładów pracy i 41% pogłowia (SD).

Źródła utrzymania

W rodzinach chłopskich, w przeciwieństwie do innych grup społeczno-ekonomicznych, do rzadkości należy utrzymywanie się z jednego źródła dochodu. Podstawowe przyczyny takiego stanu rzeczy to niskie dochody uzyskiwane z gospodarstwa rolnego (pokłosie rozdrobnienia agrarnego) oraz postępująca swoboda wyboru wydatkowania nakładów pracy przez członków rodzin chłopskich [Zegar 2006c]. Zdecydowana większość (82%) tych rodzin utrzymuje się z co najmniej dwóch źródeł dochodów.

W klasyfikacji gospodarstw według źródeł utrzymania posługujemy się kryterium przeważającego dochodu, tzn. źródła pochodzenia ponad 50% dochodu gospodarstwa domowego. Wedle tego kryterium wyodrębnimy cztery typy (grupy) gospodarstw domowych (rodzin), a mianowicie: rolników, pracowników najemnych, biznesu pozarolniczego oraz emerytów i rencistów (rys. 4).

Rys. 4. Podstawowe grupy społeczno-ekonomiczne gospodarstw domowych w rolnictwie indywidualnym (% wartości wybranych cech)

Fig. 4. The basic social-economic groups of households in individual agriculture (% of value selected characteristics)

Źródło: Opracowano na podstawie danych [GUS 2006a]

Source: Own study on the basis of Central Statistical Office (CSO) data

W rolnictwie indywidualnym bez mała 3/4 stanowią rodziny utrzymujące się z trzech podstawowych źródeł a mianowicie: z pracy najemnej (29,7%), emerytur i rent (27,1%) oraz gospodarstwa rolnego (26,9%). W liczbach absolutnych stanowiło to odpowiednio (w tys.) 735, 669 i 664 spośród 2 473 gospodarstw indywidualnych prowadzących działalność rolniczą. Dochody z działalności pozarolniczej na własny rachunek stanowią przeważające źródło utrzymania dla 4,8% rodzin. Dopelnienie stanowią gospodarstwa, w których źródło utrzymania tworzą dochody z kilku źródeł, z innych źródeł niezarobkowych lub źródło nie zostało ustalone.

Wyróżniającą cechą zbiorowości rodzin związanych z gospodarstwami rolnymi jest poszukiwanie źródeł dochodów poza gospodarstwem rolnym. Ponad 4/5 (82%) gospodarstw indywidualnych pozyskuje dochód spoza gospodarstwa. Gospodarstwa domowe rolnicze, stanowiące nieco ponad 1/4 ogółu gospodarstw indywidualnych (z działalnością rolniczą), mają decydujące znaczenie dla kondycji rolnictwa. Na nie przypada bowiem 72% potencjału ekonomicznego rolnictwa indywidualnego (mierzonego w ESU), 78% pogłowia zwierząt gospodarskich (SD), 64% użytków rolnych i 50% nakładów pracy w tym rolnictwie. Równocześnie spełniają one rolę stabilizującą dla miejscowości wiejskich. Dają bowiem podstawowe źródło utrzymania dla ponad 600 tys. rodzin, kreują popyt na usługi rolnicze i publiczne oraz tworzą warstwę najbardziej związaną z tymi miejscowościami nie tylko poprzez pochodzenie czy miejsce życia ale i pracę. Są to jednocześnie gospodarstwa – przeciętnie rzecz biorąc – silniejsze ekonomicznie (9 ESU), większe obszarowo (13,2 ha UR), z większymi nakładami pracy (1,7 JPZ) oraz większym pogłowiem zwierząt (8,5 SD).

Struktura ekologiczna

Nie ma jak dotąd ścisłych kryteriów określających strukturę ekologiczną. W tej sytuacji, uwzględniając ponadto dostępność danych, pod uwagę przyjęto pięć kryteriów zrównoważenia środowiskowo-produkcyjnego (udział zbóż w strukturze zasiewów nie przekracza 66%, oziminy pokrywają co najmniej 33% powierzchni gruntów ornych, zmianowanie obejmuje co najmniej 3 grupy roślin, obsada pogłowia zwierząt w przeliczeniu na użytki rolne nie przekracza 2 SD, obsada przeżuwaczy w przeliczeniu na powierzchnię paszową nie przekracza 1 SD) oraz dwa kryteria społeczno-ekonomiczne dotyczące nakładów pracy (co najmniej 1,4 JPZ w gospodarstwie) i podstawowego (przeważającego) źródła utrzymania [Wilk 2006].

Okazuje się, iż odsetek gospodarstw spełniających równocześnie wszystkie siedem kryteriów jest znikomy – zaledwie 0,5%. Ponad 3-krotnie większy jest odsetek gospodarstw spełniających przyjęte kryteria zrównoważenia środowiskowo-produkcyjnego (1,7%, tj. 41,6 tys.). Oczywiście jest, iż odsetek gospodarstw spełniających poszczególne kryteria jest daleko większy. Kryterium obsady pogłowia na użytkach rolnych spełniają bez mała wszystkie (97,5%) gospodarstwa. Wynika to głównie z zaniechania chowu zwierząt gospodarskich przez rosnącą liczbę gospodarstw oraz generalnie rzecz biorąc z jeszcze niskiego poziomu koncentracji stad zwierzęcych. Tego kryterium nie spełnia 2,5% gospodarstw o znacznej skali produkcji zwierzęcej, na które przypada 15,5% pogłowia (SD) rolnictwa indywidualnego. Zatem w odniesieniu do produkcji zwierzęcej – z jednej strony – mamy do czynienia z sytuacją narastającego problemu niezrównoważenia gospodarstw bezinwentarzowych lub o bardzo niskiej obsadzie zwierząt gospodarskich, z drugiej zaś – z niezrównoważeniem gospodarstw z powodu zbyt wysokiej obsady zwierząt. Daleko większe problemy niezrównoważenia mają miejsce w zakresie przeżuwaczy, co wynika z rosnącego korzystania z pasz kupnych. Kryterium obsady przeżuwaczy spełnia 46% gospodarstw, kryterium zmianowania 22%, kryterium ozimin 28% a kryterium zbóż 27%. Nie świadczy to dobrze o praktyce rolniczej. Ponadto wyróżniono grupę gospodarstw ekologicznych (gospodarstwa zarejestrowane) oraz grupę gospodarstw stosujących płodozmian norfolki (udział w stru-

kturze zasiewów: zboża ≤ 60 , strączkowe i pastewne ≥ 20 , inne uprawy $\leq 20\%$). Na te pierwsze przypadło zaledwie 0,2% a na te drugie 2,1% gospodarstw indywidualnych. Analiza zbiorowości gospodarstw potwierdza supozycję, iż gospodarstwa zrównoważone mają wyraźną przewagę nad przeciętnym gospodarstwem pod względem powierzchni użytków rolnych. Na przykład przeciętny areal UR gospodarstw spełniających siedem kryteriów zrównoważenia wynosi 24,3 ha, pięć kryteriów zrównoważenia 14,2 ha, gospodarstw ekologicznych 20,2 ha, a gospodarstw „norfolkskich” 7,6 ha, przy średniej dla ogółu gospodarstw indywidualnych 5,5 ha.

ZNACZENIE I CECHY WYRÓŻNIONYCH GRUP GOSPODARSTW

Spośród wielu grup gospodarstw rolnych, jakie można wyodrębnić na bazie struktur rolnych, pod uwagę wzięliśmy gospodarstwa rolnicze, gospodarstwa samozaopatrzeniowe, gospodarstwa silnie ekonomiczne (≥ 16 ESU) oraz gospodarstwa zrównoważone (wg pięciu kryteriów środowiskowo-produkcyjnych). Dodatkowo uwzględniliśmy gospodarstwa „norfolkskie”, gospodarstwa ekologiczne i gospodarstwa bezinwentarzowe.

Wyróżnione grupy gospodarstw zajmują odmienne pozycje w rolnictwie indywidualnym (tab. 3). W zakresie liczebności dominują gospodarstwa samozaopatrzeniowe i bezinwentarzowe. W zakresie pozostałych cech dominują gospodarstwa rolnicze (poza liczbą pracujących osób fizycznych). Wśród tych gospodarstw wyróżnia się grupa gospodarstw silnych ekonomicznie, spośród której 91% to gospodarstwa rolnicze. Wskazuje to jednak na to, iż prawie co 10 gospodarstwo silnie ekonomicznie albo nie wykorzystuje potencjału produkcyjnego (np. zakup nieruchomości rolnej w celach spekulacyjnych) albo posiada wysokie dochody z innego źródła.

Gospodarstwa zrównoważone (według pięciu kryteriów) oraz gospodarstwa ekologiczne i stosujące płodozmian norfolksi stanowią margines. Wśród tych gospodarstw znaczny odsetek stanowią gospodarstwa rolnicze a mianowicie w przypadku gospodarstw ekologicznych 50,6%, gospodarstw zrównoważonych 47,0% i gospodarstw „norfolkskich” 34,6%.

Gospodarstwa wyróżnionych grup istotnie różnią się pod względem wartości podstawowych cech (tab. 4). Zwraca uwagę podobieństwo wartości cech gospodarstw rolniczych oraz gospodarstw zrównoważonych ze względu na pięć kryteriów środowiskowo-produkcyjnych – poza pogłowiem zwierząt, które w tej drugiej grupie jest dwukrotnie mniejsze. Stanowią one przeciwieństwo gospodarstw samozaopatrzeniowych i bezinwentarzowych.

Wyróżnione grupy gospodarstw różnią się istotnie pod względem nakładów pracy na gospodarstwo oraz jednostkę powierzchni użytków rolnych. Ten ostatni wskaźnik ma zasadnicze znaczenie dla wydajności pracy. Przewaga grupy gospodarstw silnych ekonomicznie jest w tym zakresie ewidentna. Ale gospodarstwa te relatywnie w największym stopniu korzystają z najemnej siły roboczej. W aspekcie społecznym (ale także i ekonomicznym) ważne jest wykorzystywanie marginalnej siły roboczej, w tym zwłaszcza osób w podeszłym wieku. W tym zakresie przytoczone w tabeli 5 dane wskazują na ogromną rolę gospodarstw samozaopatrzeniowych, bezinwentarzowych i zrównoważonych.

Tabela 3. Pozycja wybranych grup gospodarstw w rolnictwie indywidualnym (% gospodarstwa indywidualne ogółem = 100)^a

Table 3. The position selected groups of agricultural holdings in private agriculture (% total individual farms = 100)^a

Wyszczególnienie <i>Specification</i>	Liczebność gospodarstw <i>Number of agricultural holdings</i>	Powierzchnia użytków rolnych <i>Area of agricultural land</i>	Nakłady pracy (JPZ) <i>Labour input (AWU)</i>	Pogłowie (SD) <i>Livestock (LU)</i>	Potencjał ekonomiczny (ESU) <i>Economic size (potential) (ESU)</i>	Pracujący (osoby fizyczne) <i>Labour force (people)</i>
Rolnicze <i>Agriculture household</i>	26,9	62,4	49,7	78,0	72,5	30,6
Samozaopatrzeniowe <i>Subsistence farms</i>	41,0	15,9	28,5	14,2	13,8	38,7
Silne ekonomicznie <i>Agricultural holdings with height economic size</i>	4,2	28,9	11,0	41,9	42,3	5,6
Zrównoważone <i>Sustainable farms</i>	1,7	4,2	2,9	2,4	3,8	2,1
Norfolkskie <i>Agricultural holdings with specific crop rotation^b</i>	2,1	2,8	3,3	3,9	2,7	1,5
Ekologiczne <i>Ecological farms</i>	0,2	0,6	0,3	0,4	0,6	0,2
Bezinwentarzowe <i>Farms not breeding farm animals</i>	37,4	20,4	15,8	–	15,7	7,0

^a Ponieważ wyróżnione grupy gospodarstw nie są rozłączne, to suma względnych wielkości przekracza 100

^a Due to presented groups of agricultural farms weren't separated, in the result, grand total exceed 100

^b Gospodarstwa norfolkskie cechują się następującą strukturą zasiewów: maksimum 60% zbóż, minimum 20% roślin strączkowych oraz pastewnych, maksimum 20% pozostałych

^b Norfolkские agricultural holdings mean that in this farms structure of total sown area contains: maximum 60% cereals, minimum 20% pulses and fodders, maximum 20% others

Źródło: Opracowano na podstawie danych [GUS 2006a]

Source: Own study on the basis of Central Statistical Office (CSO) data

Tabela 4. Wybrane cechy wyróżnionych grup gospodarstw w rolnictwie indywidualnym (przeciętnie na 1 gospodarstwo)

Table 4. Selected characteristics of groups of agricultural holdings in private agriculture (the average on one agricultural holding)

Wyszczególnienie <i>Specification</i>	Powierzchnia użytków rolnych <i>Area of agricultural land</i>	Nakłady pracy (JPZ) <i>Labour input (AWU)</i>	Pogłowie (SD) <i>Livestock (LU)</i>	Potencjał ekonomiczny (ESU) <i>Economic size (potential) (ESU)</i>	Pracujący (osoby fizyczne) <i>Labour force (people)</i>
Ogółem <i>Total individual, holdings</i>	5,50	0,91	2,92	3,32	2,04
Rolnicze <i>Agriculture household</i>	13,15	1,68	8,48	8,96	2,33
Samozaopatrzeniowe <i>Subsistence farms</i>	2,20	0,63	1,01	1,12	1,92
Silne ekonomicznie <i>Agricultural holdings with height economic size</i>	37,90	2,39	29,2	32,77	2,72
Zrównoważone <i>Sustainable farms</i>	14,15	1,58	4,14	7,51	2,59
Norfolkskie <i>Agricultural holdings with specific crop rotation</i>	7,56	1,42	5,39	4,34	1,42
Ekologiczne <i>Ecological farms</i>	20,19	1,78	6,73	12,52	2,60
Bezinwentarzowe <i>Farms not breeding farm animals</i>	3,09	0,38	–	1,39	1,59

Źródło: Opracowano na podstawie danych [GUS 2006a]

Source: Own study on the basis of Central Statistical Office (CSO) data

Tabela 5. Czynniki pracy w wyróżnionych grupach gospodarstw
 Table 5. Labour force in selected groups of agricultural holdings

Gospodarstwa <i>Agricultural holdings (AH)</i>	JPZ/Gos. <i>AWU/AH</i>	JPZ/100 ha <i>AWU/100 ha</i>	Pracujący/ 1 JPZ <i>Labour force/ AWU</i>	Pracownicy najemni (%) <i>Paid labour (%)</i>	% pracujących w wieku ≥ 65 lat <i>% of labour force aged at least 65 years</i>	
					członków rodziny <i>members of the family</i>	użytko- wników <i>holders</i>
Ogółem <i>Total individual, holdings</i>	0,91	16,5	2,35	4,5	14,9	17,1
Rolnicze <i>Agriculture household</i>	1,68	12,8	1,48	6,4	6,9	5,1
Samozaopatrzeniowe <i>Subsistence farms</i>	0,63	28,8	3,10	1,6	19,8	23,8
Silne ekonomicznie <i>Agricultural holdings with height economic size</i>	2,39	6,3	1,14	15,4	5,3	1,6
Zrównoważone <i>Sustainable farms</i>	1,58	11,1	1,75	5,4	12,6	10,8
Ekologiczne <i>Ecological farms</i>	1,78	8,8	1,64	10,0	6,0	3,0
Norfolskie	1,42	18,8	1,81	1,2	14,4	16,5
Bezinwentarzowe <i>Farms not breeding farm animals</i>	0,38	12,4	4,70	11,6	15,7	18,9

Źródło: Opracowano na podstawie danych [GUS 2006a]
 Source: Own study on the basis of Central Statistical Office (CSO) data

WNIOSKI

Różnorodność rolnictwa: warunków przyrodniczych, podmiotów gospodarczych, funkcji, technologii, produktów i innych uwarunkowań stwarza ogromne trudności ustalenia jednolitych kryteriów oceny zrównoważenia gospodarstw rolnych. Kryteria te wykraczają daleko poza kryteria *stricte* środowiskowe. Ale i te wymagają uzupełnienia o nieuwzględniane interakcje rolnictwa ze środowiskiem. W szczególności dotyczy to wpływu rolnictwa na zmiany klimatyczne (w tym emisji metanu oraz absorpcji węgla). Nie mniej ważne jest zachowanie bioróżnorodności oraz bogactwa krajobrazowego.

Różnorodność rolnictwa znajduje wyraz w jego strukturach. Tej różnorodności nie należy oceniać ujemnie a przeciwnie – poszerza ona możliwości rozwojowe. Ogólna tendencja w kierunku powiększania obszaru i potencjału gospodarstwa jest konieczna. Jednakże przemiany w każdej

ze struktur rolnictwa pociągają za sobą korzyści i niekorzyści. Na przykład koncentracja w zakresie struktury agrarnej jest jednoznacznie korzystna w sferze ekonomicznej. Korzyści ekonomiczne trzeba jednak zestawiać z nie-korzyściami środowiskowymi i społecznymi i podejmować decyzje zgodnie z zasadą przyrostów krańcowych. Koszty zewnętrzne i dobra publiczne trzeba zestawiać obok korzyści ekonomicznych.

Ma miejsce ewidentna rozbieżność w zakresie koncentracji struktury agrarnej oraz struktury produkcji i siły ekonomicznej. Stanowiące trzon rolnictwa indywidualnego gospodarstwa dające główne źródło utrzymania dla około 1/4 rodzin związanych z rolnictwem są ekonomicznie za słabe i powinny być stopniowo wzmacniane. Z kolei gospodarstwa samozaopatrzeniowe, podlegające ciągłym zmianom z powodu likwidowania się jednych i pojawiania się nowych (proces polaryzacji), umożliwiają rodzinom z nimi związanym optymalizację wykorzystania ich zasobów. Trzeba tu uwzględnić słabnącą pozycję gospodarstwa rolnego w konkurencji z innymi zastosowaniami zasobów pracy, ale i rosnącą wrażliwość konsumentów co do jakości produktów żywnościowych, jak też nowe wartościowanie czasu wolnego. Trzeba również brać pod uwagę relacje ekonomiczne, w tym poziom i dynamikę wynagrodzeń oraz świadczeń społecznych. Rzutuje to bowiem na konieczność utrzymywania gospodarstwa rolnego, nawet niewielkich rozmiarów, dla zbilansowania ekonomicznych podstaw egzystencji rodziny.

Rachunek ekonomiczny powinien wykraczać poza bezpośrednie korzyści mikroekonomiczne wyznaczone przez rynek. W interesie społecznym (makroekonomicznym) leży ochrona „niemych” uczestników rynku (środowiska, przyszłych pokoleń, wartości społecznych) oraz – z jednej strony – eliminowanie kosztów zewnętrznych, z drugiej zaś – stymulowanie dostarczania dóbr publicznych. W tym interesie winna działać polityka. Wspólna polityka rolna UE dokonuje reorientacji z bezpośredniego wspierania interesów prywatnych (wedle kryteriów mikroekonomicznych), w tym zwłaszcza ilości produkcji, na rzecz jakości, dostarczania dóbr publicznych, uczciwej konkurencji oraz kooperacji.

Konkludując, rolnictwo XXI wieku będzie rolnictwem zrównoważonym pod względem środowiskowym. Stopień tego zrównoważenia będzie się pogłębiać. Natomiast rolnictwo pozostanie niezrównoważone pod względem ekonomicznym. Natura procesów ekonomicznych polega bowiem na ciągłym burzeniu osiągniętej równowagi i dochodzeniu do nowej równowagi – na nowym, wyższym poziomie. Niemniej na ten proces są i będą nakładane coraz ostrzejsze wymagania środowiskowe. W odniesieniu do aspektów społecznych można oczekiwać pogłębienia się rozdarcia pomiędzy globalizmem i lokalnością. Znaczenie gospodarstw rodzinnych dla realizacji wolności wyboru i pewnego stylu życia dla pewnej malejącej grupy ludności będzie zachowane – w szczególności dla podtrzymania pewnych wartości kulturalnych i w ogóle „wartości” oraz żywotności miejscowości wiejskich. To nie zasługuje na pejoratywną ocenę, a przeciwnie – na uznanie i wsparcie.

PIŚMIENNICTWO

1. Buckwell, A. 2005. Green Accounting for Agriculture. Presidential Address 2005. *J. Agric. Econ.* 56, 2: 187–215.
2. Brouwer, F., (ed.). 2004. *Sustaining Agriculture and the Rural Environment*. Edward Elgar, Cheltenham, UK-Northampton, MA-USA.
3. Byrden, J., Bollman, R. 2000. Rural employment in industrialized countries. *Agric. Econ.* 22, 2.
4. Czajanow, A. 1924. *Ocierki po ekonomice trudowego sielskiego chozjaistwa*. Izd. „Nowaja Dieriewnia”, Moskwa.
5. Cochrane, W. 1979. *The Development of American Agriculture: An Historical Analysis*. University of Minnesota Press, Minneapolis.

6. Coleman, W., Grant, W., Josling, T. 2004. *Agriculture in the New Global Economy*. Edward Elgar, Cheltenham, UK-Northampton, MA-USA.
7. EC. 2005. *Agri-environmental measures. Overview on General Principles, Types of Measures, and Application*. European Commission, DGARD, Brussels, March.
8. GUS. 2006a. *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2005 r.*, GUS, Warszawa.
9. GUS. 2006b. *Charakterystyka obszarów wiejskich w 2005 r.*, GUS-US w Olsztynie, Olsztyn.
10. Huylenbroeck, G., van, Durando, G. (eds.). 2003. *Multifunctional Agriculture. A New Paradigm for European Agriculture and Rural Development*. Ashgate, Hampshire-Burlington.
11. Inerney Mc, J. 1999. *Agriculture at the crossroads*. *J. Royal Society Agric.* 160: 8–27.
12. Kostov, P., Lingard, J. 2005. *Subsistence Agriculture in Transition Economies: Its Roles and Determinants*. *J. Agric. Econ.* 55, 3.
13. Krasowicz, S. 2005. *Cechy rolnictwa zrównoważonego. Koncepcja badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym*. Praca zbior. pod red. J.St. Zegara, IERiGŻ-PIB, Warszawa: 23–39.
14. Krasowicz, S. 2006 *Sposoby realizacji idei zrównoważonego rozwoju w gospodarstwach rolniczych*. *Zesz. Nauk. AR we Wrocławiu, Rolnictwo LXXXVI*, nr 5.
15. Tietenberg, T. 2004. *Environmental Economics and Policy*. Pearson Education, Inc.
16. Tietenberg, T. 2006. *Environmental Natura Resorce Economics*. Pearson Education, Inc.
17. Wilk, W. 2006. *Gospodarstwa zrównoważone w świetle danych FADN, (w:) Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (2)*. Praca zbior. pod red. J.St. Zegara, IERiGŻ-PIB, Warszawa: 25–42.
18. Woś, A., Zegar J. 2002. *Rolnictwo społecznie zrównoważone*. IERiGŻ, Warszawa.
19. Zegar, J. 2006a. *Charakterystyka gospodarstw ekologicznych w Polsce. Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (2)*. Praca zbior. pod red. J.St. Zegara, IERiGŻ-PIB, Warszawa: 9–24.
20. Zegar, J. 2006b. *Problemat wyboru rolnictwa we współczesnym świecie*. *Rocz. Żyrardowski, IV. WSRL, Żyrardów: 7–45*.
21. Zegar, J. 2006c. *Źródła utrzymania rodzin związanych z rolnictwem*. IERiGŻ-PIB, *Studia i Monografie 133*. Warszawa.
22. Zegar, J. 2007. *Kwestia gospodarstw samozaopatrzeniowych w Polsce*. *Więś i Rolnictwo 1(134): 33–57*.

J. ST. ZEGAR

SOCIAL ASPECTS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF AGRICULTURE

Summary

This article presents some aspects of social sustainable development of agriculture. The Polish agriculture has transformed fast through industrial stage to post-industrial stage of development, which characteristics are not completely known. The essence of agriculture transformation presents changes of agricultural structures. In the social aspect, particular significance possess six structures, namely: agrarian, the purpose of production, labour input, economic, sources of income and ecological. This structures were analyzed in the context of significance for agriculture development and basic characteristics of agricultural farms. The basic significance has agrarian structure, which in decisive degree has influence on other structures. It turns that agricultural farms possessed bigger area of agriculture land, can easier fulfil criteria of sustainability. The affecting on processes of structural changes, in it particularly areas structure, it is necessary to take into account the effects in field other structures, and also for economic aspect rural areas.

Prof. dr hab. Józef Stanisław Zegar

Zakład Ogólnej Ekonomiki
Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej
– Państwowy Instytut Badawczy
ul. Świętokrzyska 20, 00-950 Warszawa
zegar@ierigz.waw.pl